

Karácsony András:

INDIVIDUALITÁS A NOMÁDOK FÖLDJÉN Pillanatképek

Egyáltalán nem magától értetődő, hogy az individuum mibenlétének meghatározásakor miből is kell kiindulnunk. Ha csak a gondolkodástörténet modern időszakára vetünk egy pillantást, már akkor feltűnő a társadalomelméleti megközelítések sokfélesége, s e különbözőségek mögött nem ritkán éppen az individuum jellegének, szerepének a meghatározását érintő eltéréseket láthatjuk.

E vitákat lecsupaszítva két elméleti pozíciót világosan elválaszthatunk. Az egyik az individuum önmeghatározásából és az ehhez kapcsolódó társadalomalakító képességéből indul ki, a másik pedig az individuumot mindig valamiféle kontextusba (társadalomba, közösségbe, diskurzusba, alakzatba, hagyományba, rendszerbe) ágyazottként látta. Ez a vita az elmúlt évtizedekben újra erőre kapott, mégpedig a liberalizmus-kommunitarizmus ellentétében.

– A liberális perspektívát osztó gondolkodók (akiket az amúgy egymástól igencsak különböző Rawls, Nozick és Dworkin elmélettel jelezhetünk) a szabadság, az egyenlőség és az igazságosság eszméjének univerzális jelentésű használatmódjával egyfelől az individuum közösségi kapcsolódásait lemetszették, másfelől az individuum, individualitás absztrakt értelmezésére hajlottak.

– A kommunitarista felfogás (pl. MacIntyre, Taylor, Walzer) ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy az individuumok közösségekben élnek, tehát az individuum-értelmezés kiindulópontja ez a közösségbe ágyazottság, aminek egyik alapvető következménye a közjó fontosságának elismerése. A fenti gondolkodók emellett azt is kiemelték, hogy e viszonyrendszer történeti variabilitásától sem tekinthetünk el, azaz nem absztrakt elvek leszögezését, hanem a történeti változatosságot is figyelembe vevő flexibilis fogalmi nyelv kialakítását szorgalmazták.

E helyen nem feladatomban az említett vita részletes taglalása, csupán az alábbi elemzés számára fontos egyik következményét szeretném rögzíteni.¹ Amennyi-

¹ A vitáról a hazai szakirodalomban nagyon jó áttekintések, értelmezések olvashatók: Boda Zsolt, „A kommunitárius elmélet: identitás, kultúra, értelmezés”, a Szabó Márton szerkesztette *Beszélő politika* című kötet 138–161. oldalain (Budapest: Jászóveg Kiadó, 2000); Lánzi András, *A XX. század politikai filozófiája*, Budapest: Pallas Stúdió-Attraktor Kft., 2000, 59–69. o. Az igencsak gazdag és napja-

ben elfogadható az a gondolat, hogy az individualitás nem redukálható az ésszerű individuum öndefiníciós képességére, vagy másként fogalmazva: törvényeit nem önmagából hozza önmaga számára, hanem közösségeinek tagolt szerkezetébe, annak hagyományvilágába ágyazódva látja és láttatja magát egységként, akkor újra kell gondolni az individuum *határainak* kijelölését.² A kérdés nagyon egyszerűen arra vonatkozik, hogy miről is beszélünk, amikor az individuum identitásáról van szó. Az individuum identitásának kérdése is két irányból közelíthető meg: miként látja önmaga azonosságát az egyes ember, illetve milyenként azonosítják őt azok, akikkel kommunikatív viszonyban áll? A következőkben a második aspektussal foglalkozom, s ennyiben vizsgálódásom részleges.

Az individuummal kapcsolatos kérdéseknek különös aktualitást ad az elmúlt évek-évtized azon tapasztalata, hogy kommunikációs eszközök technikai átalakulása következtében a „hely” (lokálitás) fogalma – és persze ezzel (is) összefüggésben az időtudat – átértelmeződött. Gondoljunk csak az internetre, amelynek használatában a távolság és a közelség új jelentést kaphat. Minden egyformán közel, vagy – ha úgy tetszik – egyformán távol van. Vagy arra, hogy a beszélgetőtársainkkal való kapcsolattartásban, az adatbázisokhoz való hozzáférésben a mobilitás élménye sokak közös tapasztalata. A „helyet” körülhatároló vonal egyre halványabb, a különböző időaspektusokat szinkronizáló törekvések pedig egyre hangsúlyosabbak. A hely hagyományosan a testiséggel, a dolgok térbeli kiterjedtségével összekötötte kapott értelmet. Ehhez kapcsolódva jelenlét alatt mindig a „hús-vér” lényként ott lévő emberre gondoltak. Az újféle kommunikációs technológiák hatására azonban azzal kell szembesülnünk, hogy terünk egyre távol, sőt testünkötől független „helyre” – amit divatos kifejezéssel a háló virtuális realitásának neveznek – utal. Az interneten keresztüli kommunikációs formák egyfelől új lehetőségeket nyitnak, ezek közül is elsősorban a testiség spiritualizálódását (virtualizálódását) említve, másfelől bizonyos kommunikációs lehetőségeket lemetszenek, éppen azokat, amelyek a testi jelenléthez kötődnek. A testtel való kommunikáció ugyanis csak korlátozottan fordítható át a szavak világába.

Mindezek a tapasztalatok kihatnak az individuum mibenlétéről folyó elméleti diskurzusra. Vizsgálódásra érdemes az a kérdés, hogy mennyire uralja az egyén azokat a „tereket” és „időkereteket”, amelyekben a közlés kifejeződik. Mennyiben határozhatja meg a közléséhez kapcsolódó megértés térbeli és időbeli aspektusait?

inkban már szinte áttekinthetetlen külföldi szakirodalomból csak egyetlen könyvet emelnék ki, amelyre álláspontom kialakításában különösképp támaszkodtam: Reiner Forst, *Kontexte der Gerechtigkeit*, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1996.

² A környezetétől elszigetelt individuumkép eszmetörténeti előzményeiről lásd Gideon Freudenthal, *Atom und Individuum im Zeitalter Newtons*, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1982.

Mivel az individuум-értelmezésnek azt az elméleti perspektíváját gondolom gyümölcsözőbbnek, amely az individuумok kontextusba ágyazottságából indul ki, ideje kiteríteni a kártyákat, s megjelölni az individuум jelentésadásában alapvető szerepet játszó kontextust, kontextusokat. Elsődleges kontextusként a tér és az idő kontextusát említeném. Az individualitás lehetséges értelmezését ugyanis a *térrel* és az *idővel* kapcsolatos „helyzet-definíciók” megváltozása alapvetően befolyásolja. Hangsúlyozni szeretném, hogy nem a tér- és időézelés átalakulását vizsgálom, hanem azt, hogy a *kommunikációkban* jelen levő újféle tér- és időélmény miként hat az individuум-szemantikára.³ A tér- és idő-összefüggésekben tárgyalható kommunikatív kapcsolatokban miként látja-láthatja valaki mások individualitását, illetve őt mások miként azonosítják mint individuúmot? Azaz csak az individualitás kommunikatív *hozzáférhetőségére* koncentrálok, ami persze sohasem esik egybe azzal, ahogy egy-egy konkrét individuум a saját individualitását értelmezi. Éppen ezért célszerű az elemzés szempontjából a személy és a személyiség (azaz az individualitás) fogalmi megkülönböztetése, személy alatt értve azt, ami egy-egy konkrét személyiségből a maga kommunikatív viszonyai-ban hozzáférhető. Az individuум-meghatározás második rétege már azokat a lehetséges konkrét „témaközösségeket” érinti, amelyekbe belépve a hálón vándorló egyén önmagát valamiképp megjeleníti. Ezek a témaközösségek a háló realitásban szövődő közösségek,⁴ és a benne kommunikáló individuúmok: *személyek*. S itt a *persona* eredeti jelentésére, a maszkra, az álarcra kell gondolnunk. Az alábbiakban az elsődleges kontextusként megjelölt tér/idő problematikával foglalkozom.

Ennek során az individualitás-minták és a realitás (a realitás rétegzettségének) viszonyát tárgyalom, majd a kommunikáció problémáját, ahogy a tér és az idő újféle jelentéstartományával szembesíthető (I), ezt követően röviden érintem az internet világának „nomád” jellegét, amelyben az ismerős/ismeretlen,

³ Ezzel nem vitatom azt, hogy a tér/idő ézelés összefüggésében ne lenne kutatásra érdemes téma az a fordulat, amelyet a tömegkommunikációs médiumok által közvetített valóságkép megjelenése hozott magával. Ennek az újféle ézelési helyzetnek az elemzésével foglalkozik például Götz Großklaus, *Medien-Zeit, Medien-Raum*, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1995. Azonban az alábbiakban nem az ézelési, hanem a kommunikatív helyzet átalakulására koncentrálok, így az „ézelés”-szakirodalom eredményeit nem vizsgálom.

⁴ Hogy a háló témaközösségeit mennyiben nevezhetjük imaginárius közösségeknek, ez további vizsgálódást kíván. Annyiban bizonyosan nem, hogy valóságos kommunikációról van szó, valóságos személyek között. Ugyanakkor kétséges, hogy a csoporthoz kapcsolódók között létezik-e a csoporthoz tartozás mint érték, azaz a konkrét témához kapcsolódó kommunikációkat kíséri-e olyan másodlagos kommunikáció, amelyben kifejeződik az összetartozás, az identitás. Az imaginárius közösség problematikájának egy korai megfogalmazása: Benedict Anderson, *Imagined Communities*, London: Verso, 1963. Ld. még: Mary Fulbrook, *A német nemzeti identitás a holokauszt után*, Budapest: Helikon, 2001, 284-293. o.

bizalmas/bizalmatlan megkülönböztetése nem jelent egyszerű feladatot az „utazó” számára (II), s végül kitérek arra, hogy miként fejeződik ki a hálón keresztüli kommunikációban a modern társadalom *jelenközpontúsága* (III).

I.

Noha a személy fogalmát bizonyos szerepekben vagy pozíciókban (kiváltképp a jogi eljárásban, fogalomvilágban) már az antikvitás óta használták, azzal nem a testi és lelki vonatkozásban egyéniesített ember egészére utaltak. Csak a középkorban kezdték alkalmazni az individualitás megjelölésére akkor, amikor az embert általánosságban és szociális szövedékétől függetlenül individuummként akarták megjelölni.⁵ Hogy valaki önmagát individuummként ismertesse el, erre a modern társadalomban minták sokasága áll rendelkezésre, kezdve a másolástól a magányba vivő egyedülvalóságig.⁶ Azonban e minták, s a minták „realitás-közelisége” vagy éppen „gyenge” realitása között nem oly könnyű eligazodni, már azért sem, mert az ezredvégi modern társadalomban magának a „realitás”-nak a határkijelölése vált problematikusává. Mondhatjuk azt, hogy rétegzett, többdimenziós realitásban élünk, vagy választhatjuk a fogalomalkotásnak azt a divatos útját, miszerint megkülönböztethető a „valós” és a „virtuális” (imaginárius) realitás területe.⁷ Bármelyik megoldást választjuk is, mindegyikben a realitás határmegvonásával kapcsolatos nehézségek fejeződnek ki.

A realitás rétegzettsége persze nem új jelenség. Eltekintve az egyéni tudatok tapasztalat- és fantáziavilágának különbözőségeitől, s csak a kommunikációra fordítva figyelmünket, már a szóbeli kommunikáció mellett megjelenő írásbeliség, majd pedig az írás tömeges reprodukcióját lehetővé tevő nyomtatási technika elterjedése különböző realitásokra nyitott kaput. A 20. század hang- és képrögzítő médiumai, a komputer bevonulása a háztartásokba, a komputeret összekapcsoló internet mind újabb és újabb realitásréteget halmozott egymásra. Minél inkább „bővült” a társadalom, azaz ahogy a társadalmat konstituáló kommunikációk egyre jobban kiléphetek a kommunikáló felek jelenlétéhez kötött

⁵ Niklas Luhmann, „Die Form 'Person'”, a szerző *Soziologische Aufklärung* című munkájának 6. kötetében (Opladen: Westdeutscher, 1995), a 142–154. oldalakon.

⁶ A másolás mintái közül Don Quijotére gondolhatunk, aki a lovagregények hőseihez akart hasonlítani, vagy éppen a Riesman által „kívülről irányított karakter”-ként leírt társadalmi jelenségre. Az individuumból extrém egyedülvalóságát Simmel elemezte érzékletesen (ld. „Az individualizmus” című írását az általa szerkesztett, *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok* című kötetben: Budapest: Gondolat, 1973, 534–542. o.).

⁷ A „reális” és a „virtuális” megkülönböztetésével már ott kezdődnek a problémák, hogy a megkülönböztetés önmagára történő alkalmazása – magyarul, hogy a reális/virtuális különbsége reális avagy virtuális – tautológiához és paradoxonhoz vezet.

interakció világából, annál több és többféle rétege jelent meg a realitásnak.⁸ Ezt a rétegződést a közlést rögzítő médiumok megjelenése és evolúciója tette lehetővé. „A média története: a jelen nem lévő távoli korok és távoli terek feletti szimbolikus uralom növekedésének története.”⁹

A szociokulturális evolúció egyik aspektusa a tér- és az idővonatkozások eltávolodása egymástól. A korai társadalmakban lokálitáshoz kötődő időtudat volt. A térbeli közelség egyúttal időbeli közelséget is jelentett. Évszázadokkal később, az ipari társadalmakban az időiség alapvetően a munka, illetve a munkához kapcsolódó technika által kapott jelentést. Az idő a testi munka természeti és társadalmi előfeltevéseibe ágyazódott. Napjainkra viszont a tér- (a lokálitás) és az idővonatkozások közötti kapcsolat látványosan gyengült. Ebben több tényező játszott szerepet. A technikai fejlődés a közlekedési eszközök sebességének fokozásával lehetővé tette, hogy rövid idő alatt nagy távolságot tegyünk meg. A gazdaság globalizációja térben egymástól távol álló települések gazdasági idejét képes szinkronizálni. A földgolyót behálózó tömegmédiumok katasztrófákról vagy éppen politikai konfliktusokról előállított valóságképe egyidejűleg hozzáférhető a világ különböző pontjain.¹⁰ Az útjára bocsátott információáradat nincs tekintettel a helyi időkre. A témától, a téma megjelenésétől és az erre irányuló érdeklődéstől függően előállhat a globális idő, azaz a média által létrehozott egyidejűség, ám ez nem más, mint valamely helyen működő hírműsor saját idejének kivetülése különböző helyek saját idejére. Legyen bárhol is nappal vagy éjszaka, a hírműsorok kezdete jobbra az amerikai keleti part időzónája szerint strukturálódik. Emlékezzünk csak az Öböl-válság CNN-es mediatizációjára, vagy a közelmúltból a szeptember 11-ét követő napokra.

Kommunikációról akkor beszélhetünk, ha a közlés valaki másnak a közlést megértő, abból információt nyerő viselkedésével találkozik. A közlést rögzítő médiumok éppen e találkozások térben és időben történő eltávolítására nyújtanak lehetőséget. Hogy mindazok az eszközök, amelyeket a telekommunikáció fogalmával lefedünk, térben távol állókat kapcsolnak össze – ez magától értetődő, ám nem hagyható figyelmen kívül időbeli különbözőségük sem. Gondoljunk csak a-

⁸ A realitás rétegzettségét nem lineáris szerkezetű lerakódásként kell elképzelnünk, miként az egymásra következő földtörténeti korszakok nyomot hagytak a talajban. Ezt a rétegzettséget sokkal jobban érzékeltethetjük éppen az internet szerkezetével, gondoljunk csak a linkek redundanciával terhelt hálózatára, amelyet a különböző szintek összekötése, átugrása, visszautalása együtt alkot.

⁹ GroBklaus, i. m. 33. o.

¹⁰ Miként Luhmann fogalmazott: „a világtársadalom szinkronizálódik a jelenben, s ez csak a tömegmédiá segítségével lehetséges, ami a koordinációs időt a pillanathoz közeli időtartamra rövidíti.” (Luhmann, „Veränderungen im System gesellschaftlicher Kommunikation und die Massenmedien“, a szerző *Soziologische Aufklärung* című művének 3. kötetében [Opladen: Westdeutscher, 1981], a 314. oldalon.)

kár a telefonra, amely éppen azt teszi lehetővé, hogy a különböző idődiszpozíció ellenére a kommunikáló felek szinkronizálják idejüket. Vagy a televízióra, rádióra: mindkét médium által közvetített adásba *belenézhetünk*, *belehallgathatunk*, azaz függetleníthetjük magunkat mind magának a közvetített eseménynek az időszekvenciájától, mind pedig az adást szerkesztő azon elképzelésétől, amelyben a közvetített események értelemteliségét időileg strukturálja a nézők és hallgatók számára.

A komputer által közvetített tudásterület kommunikációs világában még komplexebb a tér- és időbeli különbözőség. A komputerhasználat ugyan térben mindig körülhatárolható tevékenység, miközben persze a konkrét hely változhat (lakás, munkahely, könyvtár, internet-kávézó), de nagymértékben függ a komputerhasználótól, hogy komputeren keresztül kommunikációjában megjeleníti-e lokalitását mint témát. Az internet kommunikációs világa hasonlatos a szamizdat kultúrához. Nemcsak azért, mert szövegek önkiadására nyújt lehetőséget, hanem mert a közlő elrejteti a közlés természeti-térbeli helyét.

Az adatok rögzítése és az adatok letöltése időben és térben oly messzire kerülhet egymástól, hogy a közlés és a megértés egységéről már igencsak nehéz beszélnünk. A közlő nem tudja, hogy a másik oldalon ki fog információt szerezni a rögzített adatokból. A „fogadónak” ugyanígy semmit sem kell tudnia arról, hogy ki is az, akinek a közlésével találkozik. Ez persze nem új tapasztalat, hiszen az írásbeliség, majd a könyvnyomtatás már lehetővé tette a közlés és a közlés megértésének tér- és időbeli eltávolodását, ugyanakkor, s ezt sem feledhetjük, az internet mint médium felerősítette a lehetséges és az aktuálisan megvalósuló kommunikáció közötti diszkrpanciát. Az viszont alapvetően új tapasztalat, hogy a forrás tekintélye helyébe többnyire a forrás ismeretlensége lépett. Az ismeretlenség s az ehhez társuló bizonytalanság élménye rombolja a bizalmat. Azonban ezt a bizalomvesztést kompenzálja annak a nyilvánvaló lehetősége, hogy bármelyik pillanatban kiléphetünk az ismeretlen kontextusból. Negatív értelemben tehát mindenki uralja a hálózatot, hiszen a mobiltelefonon vagy a számítógépen bármikor lenyomhatjuk a „kilépés” gombot, vagy éppen törölhetjük a nemkívánatos útvonalakat. Ez a döntési lehetőség persze csak a gép (PC, mobiltelefon) memóriájára vonatkozik, a felhasználó a *saját* emlékezetét nem tudja ily egyszerűen megtisztítani. Egy izgalommal és felfokozott érdeklődéssel teli kutatóút emlékrészecskéi, még ha az út végeredményében tévútnak minősül is, nyomot hagyhatnak.

II.

A hálózat lényeges tulajdonsága, a források ismeretlensége mellett, az ellenőrizhetetlenség. Ehhez a világhoz, az internet világához nem véletlenül társítják a *nomádtársadalom* képét.¹¹ A nomádok földje egy elfoglalt, de fel nem osztott terület, ahol a nomádok területről területre (azaz témáról témára ugorva) szabadon kóborolnak. Egy ismerős helyről egyetlen pillanat alatt – egy linkre kattintva – átkerülhetünk egy ismeretlen tájra.

A távolság, amelyet egyetlen pillanat alatt megtehetünk, nemcsak egyszerűen térbeli, hanem kulturális, azaz műveltségbeli különbözőségekre utaló távolság, s éppen ezért igazán nomád e táj. Az internet egymás mellett kínálja az ellenőrzött, reflektált ismeretek adatbázisát, és az ismeretközlésben elkötelezett laikusok linkjeit. Hogy miképp teszünk különbséget? Hogy mi az, ami miatt az egyik weboldal szövegében megbízunk, a másikéban pedig nem? Erről még nem rendelkezünk elegendő információval.

Engedtessek meg egy rövid kitérő arról, hogy milyen következményekkel járhat az adatbázisokhoz való hozzáférés könnyedsége. A háziorvosunkat személyesen ismerjük, s amikor döntésére bizalommal hagyatkozunk, akkor ebben korábbi tapasztalatunk és társadalmi státusának elismertsége együttesen szerepet játszik. Amikor peres ügyünk van, s ügyvédhez fordulunk, szintén működik egy hasonló státuselismerés, s ez elegendő a bizalomhoz, noha személyes tapasztalattal esetleg nem rendelkezünk. Mindegyik esetben a rólunk szóló témaspecifikus ismeretek forrása (az orvos, az ügyvéd) tekintéllyel bír. Ugyanakkor manapság már rendelkezünk azzal a lehetőséggel, hogy gyógyászati vagy jogi adatbázisokban kutatva laikusként – azaz témaspecifikus tudást nem birtokolva – ellenőrizzük e szakértői tudást. Ha ezekre támaszkodva nem kapunk is felvilágosítást annak tekintetében, hogy mit kellene tennünk, de ahhoz hozzájárulhatnak, hogy problémáink gondozásában felkeresett szakértőink tudásával kapcsolatos kétségeink megjelenjenek, és azokat vélt vagy valóságos érvekkel alátámasszuk. Ezeknek a főként a hálón hozzáférhető adatbázisoknak szakértői kontrolljáról nem sokat tudunk. A tekintély pecsétje gyakran hiányzik, vagy ha ott van is, személyes tudásunk világában nem ellenőrizhető. A kérdés megkerülhetetlen: marad-e még bizalom akkor, ha a tudás hordozója nem megszemélyesíthető? S itt nem is annyira a konkrét személy, s annak személyes ismertsége a fontos, hanem az, hogy a kommunikált tartalmat közlőhöz hozzárendelhetünk-e egyáltalán társadalmi elismertséget.¹²

¹¹ Ld. pl.: Peter Fuchs, „Realität der Virtualität – Aufklärungen zur Mystik des Internet“ (www.netuse.de/~maro/others/pf_rdv.html).

¹² Hogy a laikusoknak szánt szakértői adatbázisok éppenséggel a szakértelem tekintélyének erodálásához vezethetnek, erről ld. Luhmann, *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1997, 1. köt., 302–325. o.

A „nomád” metafora erejét persze rontja, hogy amíg a nomádok *közösségben* vándoroltak, addig a hálón kóborló egyedül van, s témaközösségből témaközösségbe lép át. Kissé pontosabban – és az utalások körét gazdagítva – úgy is fogalmazhatunk, hogy a hálón keresők inkább monások közösségét alkotják, akik nomádként viselkednek.¹³

A hálón kereső, kutató ténykedés értelmezhető úgy is, mint egy részben ismerős, részben ismeretlen, még felfedezetlen tájon való utazás. Mégpedig olyan utazás, amelynek során az érintett tájakkal kommunikatív viszonyba kerülünk. Más összefüggésben ugyan, de a kommunikáció és az individualitás kapcsolatáról megfontolandó gondolatokat fogalmazott meg Mary Fulbrock, s ez az internet nomád földjén kóborlóra is vonatkoztatható.

A kommunikációnak alapvető szerepe van abban, hogy milyen az általunk „felfogott világ” és milyen éntudat alakul ki bennünk. ... Hogy miről van részletes tudásunk, az attól is függ, hogy az általunk ismert térképnek mely részei fontosak, mely határokat tekintünk garantálnak, „ami úgy van, ahogy van”, és melyeket érzünk idegennek, erőszakoltnak, „természetellenesnek”. A legfontosabb szerepet e tekintetben természetesen az utazás játszotta.¹⁴

Az utazáshoz nem árt, ha kézbe vehetünk valamiféle térképet. A térkép – hagyományosan – térbeli távolságokat, határokat rögzít. Az interneten kóborlónak azonban nincs ilyen, az utazás előtt kézbe vehető térképe. Orientációs pontokat találhatunk ugyan – a keresőprogramok, a portálok által ajánlott linkgyűjteményekre gondolhatunk –, de magát a személyre szabott térképet mindenkinek magának kell megalkotnia. Nem spórolhatjuk meg a felfedező izalmát és persze tévútjait sem. Nemcsak azért, mert először végig kell járnunk azt az útvonalat, ahol kedvünkre való témákat találunk, hanem mert állandóan módosulhat ez az útvonal. És ezzel ismét eljutottunk a mobil információs társadalom jelenközpon-túságához. A „Bookmarks”-ban rögzített térképeink érvényessége másnap már kérdéses. Hozzá kell szoknunk a variabilitás jelenlétéhez, ahhoz, hogy a tér és az

¹³ A „Monadengemeinschaft – Nomadengemeinschaft” szójáték forrása: Luhmann, „Die Tücke des Subjekts und die Frage nach den Menschen”, a szerző *Soziologische Aufklärung* című, idézett művének 6. kötetében, a 158. oldalon. A „nomád” metafora felmerült Paul Viriliónál is, amikor a 21. századot mint a nomádok és a letelepedettek eljövendő harcát jellemezte. Ám ezt a metaforát Virilio nem az internet összefüggésében használta, az internetre mint virtuális gyarmatbirodalomra tekintett. („Beszélgetés Paul Virilióval”, a Monory M. András–Tillmann J. A. szerzőpáros *Ezredvégi beszélgetések* című kötetében, Budapest: Palatinus, 2000, 449–464. o.)

¹⁴ Mary Fulbrock, i. m. 284. o.

idő rögzítettségét mutató topográfia és kronológia viszonylagos.¹⁵

A hálón történő utazás nyomvonalát a hipertext struktúra, azaz a linkek hálózata jelöli ki. Képektől, szövegektől azonnal további képekhez, szövegekhez léphetünk. Ez a „surf”: a felületen való tovasiklás. A linkek bejáratok, s a felszínen kóborolva szinte folytonosan döntés előtt állunk – belépünk, vagy tovasiklunk? A kontingencia tehát folytonosan irritálja a hálón keresőt. Mindig olyan utalástöbbletbe ütközik, aminek nem tud a végére járni, azaz kontrollálhatatlan marad számára. Ha nem foglalkozunk egy utalással, akkor ez nem jelenti azt, hogy más kontextusban ne ütköznénk később ugyanebbe az utalásba. Folytonos a küzdelem a linearitásért, a kronológia rendezőelvéért. És persze állandóan az információ szűkösségébe botlunk, s ez nem egyszerűen azt a megszokott érzést jelzi, hogy valaminek még utána kell nézni, mégpedig azért nem, mert az éppen olvasott dokumentum tartalmazza azt az utalást, ahová továbbléphetünk, ám ott is további linkek várnak ránk, és így tovább.

III.

A kommunikáció időtől függő jelenség. A hálót használó időszekvenciái elválnak az adatfeltevő időiségétől (legyen szó akár a feltevő időelképzeléséről, akár arról, hogy milyen sorrendiségben teszi fel közlendőjét). A használó a közlő „után” jár – ennyiben egyértelmű a kettőjük közötti időiség. A használó nemcsak a közlő közleményeit tudja közvetlenül azonosítani, hanem az utalásait is. S ezek az utalások további, szintén a közlő által elhelyezett szövegekre, képekre utalnak, vagy a közlő által kijelölt másféle, másoktól származó közlésekre. A linkek sorozata kérdésessé teszi, *mi* is az a szöveg, amit meg kell értenünk, s *ki* is végül a szerző? Mennyiben azonosítható a közlő konkrét individuumként? Hiszen aki saját szövegébe linket helyez, az nem tudja kizárni, hogy később ebben az utaláshálózatban ne jelenjenek meg további utalások, esetleg olyanok, amelyek kivezetnek a közlő által átlátott szövegrétegből. A közlő kezéből tehát kikerül a szövegének teljessége (ebbe értelemszerűen beleértve a linkek általi továbbutalásokat) feletti rendelkezés. Másik oldalról, az olvasó oldaláról ugyanakkor sohasem zárul le végérvényesen a szöveg megértése – nemcsak az idő szűkössége miatt, azaz hogy nem tud az utalások végére járni, hanem azért is, mert másnap

¹⁵ Meg kell jegyeznem, hogy a médiavilág megváltozott idő- és téraspektusát gondolatgazdagon elemző Großklaus elméleti javaslata a „térkép” jellegét illetően igencsak leegyszerűsítő. Az orientáció átalakulását elintézi azzal, hogy a térbeli térképet felváltotta az időbeli térkép. Arra utal, hogy „a média realitásában semmi sem rendelkezik ‘hellyel’, hanem csak ‘idővel’.” (Großklaus, i. m. 112. o.) Azért leegyszerűsítő ez a magyarázat, mert az idődimenzió amúgy tagadhatatlan dominanciáját mint a térbeli kontextus megszüntetését láttatja. Holott arról van szó, hogy a térbeliség, mindennemű spiritalizálódás ellenére, fennmarad.

új linkek új jelentés-összefüggést teremtenek a szöveg számára. A szövegből feltárt értelem éppen ezért mindig a jelenhez kötött aktuális értelem marad. Pontosabban az olvasó csak úgy tudja megkerülni-uralni az értelem entrópiáját, ha szövegkutatásának jelenidejében rögzíti a lehetséges olvasatok határmegvonását.¹⁶ „Most tehát erről van szó” – gondolatával rögzíti benyomásait.

De mi is az, amit „jelenként” gondolunk el? A „jelen” értelme arra az időtartamra utal, amelyben a jövő múlttá válik. Ez az időtartam persze lehet egy pillanat, de lehet ennél jóval hosszabb idő is. Hogy meddig tágulhat a jelen, ez elvileg, azaz általános szinten aligha határozható meg. Egy kérdés és az erre kapott válasz közötti idő, vagy az az időtartam, amíg letöltünk egy meghatározott adatcsomagot? Mindegyiket átélhetjük jelenként. Hangulatunk, érzelmi állapotunk viszonylag pontosan jelzi, hogy meddig tart számunkra egy-egy jelen. Valamikor bosszantó, hogy oly gyorsan eltűnik a számunkra fontos jelenbeli pillanat, máskor pedig a változatlanság kínzó unalma jelzi, hogy beleragadtunk egy hosszan tartó jelenbe. Természetesen e két véglet nem jelenti feltétlenül, hogy időmérő eszközökkel megragadható rövidebb, illetve hosszabb időről van szó. Inkább a jelenre vonatkoztatható élményünket, azaz a szubjektív időt fejezi ki.

A jelen felértékelődése persze nemcsak az internet kapcsán figyelhető meg, hanem a modern világ általánosabb jellemzője. A jelen kitüntetettsége ugyanakkor nem jelenti magától értetődően a másik két idődimenzió sorvadását. A múlt-jelen-jövő viszonya összetettebb annál, semhogy zéró összegű játékként megragadhatnánk. Ez az összetettség elsősorban azt jelenti, hogy maguk az időkategóriák is az időiség jegyét hordozzák magukon, röviden: temporalizálódtak. A múlt-jelen-jövő hármassága mind a múltat, mind a jelenet, mind pedig a jövőt jellemzi. A jelen felértékelődése nem azt jelenti, hogy háttérbe szorult a múlt és a jövő, hanem inkább annak felismerését, hogy múltunk és jövőnk mindig az aktuális jelen szemszögéből kap értelmet. Éppen ezért téves Paul Virilio kordiagnóza, amikor arról beszél, hogy a helyi idők helyébe lépő „világidő” valójában a jelen uralmát hozta a jövő és a múlt rovására. Virilio ugyanis a jelen uralma alatt azt érti, hogy a jelenlegi információtechnológiák, szolgáltatások mellett egyre kevésbé fontos az emlékezés, mégpedig azért, mert a felejtés ipari változata jött létre.¹⁷ Ez a megállapítás pontosításra szorul.

A modern társadalom időtudatában valóban kitüntetett a jelen idődimenziója, de ez egyáltalán nem jelenti az elmúlttal kapcsolatos érdektelenséget, hanem csak azt, hogy a múlt képe reflektálttá vált, azaz a múlt nem mint egy végér-

¹⁶ Az értelem entrópiája alatt a szöveg megértés esetlegességét, tetszés szerintiségét, ha úgy tetszik, az értelmezést fenyegető káosz jelenlétét értem.

¹⁷ Monory-Tillmann, i. m. 455. o.

vényesen lezárt, már megváltoztathatatlan entitásra tekintünk, hanem tudjuk, hogy a múltkép a mindenkori jelen szemszögéből fogalmazódik meg. Ha változik a jelen, akkor változik a jelen múltja. A múlt tehát a jelen összefüggésében igenis fontos. Ebben a megállapításban persze nemcsak a múlt fontossága hangsúlyos, hanem az is, hogy ez a múlt az aktuális jelen múltja. A jelen és a múlt összekapcsolódásával egyébként az újféle kommunikációs technológiák terén is találkozhatunk. Gondoljunk csak az archiválásra mint a kommunikációhoz kapcsolódó sajátos jelenségre.

Az adatok archiválása annak lehetőségét biztosítja, hogy múltbéli jelentésvilágok a mindenkori jelenben közvetlenül hozzáférhetőek legyenek. Ezt érthetjük úgy, mint a jelen kitágítását, mivel a jelenben rendelkezünk a múlt felidézésének lehetőségével. Úgy tűnik, hogy az archiválás gesztus a jövő számára. Nem tudjuk, nem tudhatjuk, hogy a jövőben (hogy kinek a jövőjében, azt végképp nem tudhatjuk) mi lesz múltként érdekes a jelenünkből. S a kutatást megkönnyítendő, amit csak lehet, archiválunk a jelenünkből. Valójában azonban nem csupán, s nem is elsősorban az ismeretlen jövőnek szánt gesztusról van szó, mivel mi vagyunk, legalábbis részben, a jövő. A holnapi kalandozás a hálón egy ma még nem ismert jövőben tett utazás, s ebben a jövőben biztos pontokat ad az archiválás.

A történelmi idő konstrukciója összekötődött a könyv médiumával. Az elmésített időnek volt kezdete, közepe és vége. Az idő folyása a történet vége felé mutatott. „Ezzel szemben a memóriában tárolt idő *üres*, avagy *holt* idő” – de nevezhetjük ezt, teszi hozzá Grossklaus, „látens időnek” is.¹⁸ A látens idő mindhárom időponthoz (a kezdethez, a középhez és a véghez) egyaránt kapcsolódhat. Az archivált, a tárolt idő bármikor előtörhet – persze csak akkor, ha valaki előhívja azt.

Az internet közvetlenül átélhetővé teszi a modern világ polikontexturalitását.¹⁹ Polikontexturalitás alatt azt értjük, hogy kontextusok sokaságában kommunikálunk egyidejűleg, s e kontextusok közül nem választható ki egyetlen mint „igazi” (azaz mint a világra tekintés abszolút pozíciója). Folytonosan irritáló tapasztalat, hogy lehetne aktuálisan másféle kontextusban is kommunikálni. E polikontexturalitás, s az ebből fakadó kontingencia-tudat adja azt a háttérzajt, ami előtt kommunikációinkban a közlés lehetőségeit és a megértést keressük.

Az individuumnak immáron nemcsak „két teste” van, miként a királyról gondolta a késő középkori politika-teológiai felfogás, hanem kontextusok sokaságában jelenhet meg. Mondhatnánk, hogy „sok teste” van, ha a test fogalma még hagyományosan értelmezhető.²⁰ Hogy melyik az igazi, s melyik a másolat? Talán

¹⁸ Großklaus, i. m. 47. o.

¹⁹ Hangsúlyozni szeretném: a polikontexturalitás a modernség jellemzője, azaz nem az internetből következik. Az internet csak annyiban kiemelendő, hogy ezt az élményt nagyon látványosan mutatja.

a másolat fogalmát már nem is használhatjuk, sokkal pontosabb, ha provizórikus és kontextuskötött arcokról, maszkokról (*persona*) beszélünk. A személyiség egyedülvalósága – s miért ne keressük, óvjuk az individualitást – inkább ott rejtőzik, ami kívül marad a kontextusokon, ami a szerepspecifikus kommunikációkban nem jelenik meg. Ennyiben a mobil információs társadalom technológiai oly sok változást nem hoztak a modernségben – sem több, sem kevesebb lehetőséget nem adnak az individualitás kifejeződésének. Akiről beszélni tudunk, az a személy, s aki beszél, az a személyiség. E kettő közötti távolság nem térbeli, nem időbeli, hanem a tárgy és az alany nem grammatikai értelemben vett különbsége.

²⁰ A „király két teste” elméletről: Ernst Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, Princeton: Princeton University Press, 1957. A „sok test” metaforát – más összefüggésben – használta Gunther Teubner: „Des Königs viele Leiber”, *Soziale Systeme*, 2/2, 1996, 229–256. o.